

**Herdenkingsrede, uitgesproken door prof. mr. G.J.M. Corstens,
oud-president van de Hoge Raad der Nederlanden**

75 jaar Oranjehotel, Scheveningen, 26 september 2015

Rechtsstaat, rechtsverkrachting en verzoening

Inleiding

Een gevangenis is een plaats waar onrecht wordt vergolden. Waar inbrekers, moordenaars, verkrachters, brandstichters en fraudeurs hun gerechte straf uitzitten. Waar de rechtsorde door strafuitvoering wordt bevestigd. Waar aan daders en aan anderen duidelijk wordt gemaakt welke normen hier en nu gelden en voor welke waarden wij staan. Waar de veroordeelden door af te rekenen ook hun plek in de samenleving terug kunnen verdienen. Waar hopelijk gevangenen iets leren, hoewel we weten dat we in dit opzicht niet al te optimistisch moeten zijn. Waar de door misdaad veroorzaakte deuken in de rechtsorde worden hersteld. Tenminste, dat is wat een gevangenis moet zijn.

Maar hoe anders was dit alles hier in de oorlogsjaren. Hier zaten ook vast degenen die juist voor de vrijheid waren opgekomen. Die zich verzetten tegen de rechtsverkrachting door de bezetter. Die metterdaad ingingen tegen de ontrecting van medeburgers die Jood waren of tot een andere groep behoorden die de bezetter tot zijn vijanden had verklaard. Die voor het recht van onderdrukten waren opgekomen. Die juist stonden voor de waarden die ten grondslag lagen aan onze samenleving voordat de bezetter op het toneel kwam. Opsluiting van hen bevestigde de orde van onrecht die was ingetreden. Dan wordt een gevangenis iets gruwelijks; een symbool van de onbeteugelde macht van de staat, een plaats die je de adem beneemt.

Deze bijeenkomst hier vandaag staat in het teken van herinneren, herdenken en bezinnen. Dat betekent: niet vergeten. Ook niet na zeventig jaar bevrijding. Op de burgerbegraafplaats in Oosterbeek staan op de koperen band langs de graven van onbekende burgerslachtoffers van de

septemberdagen 1944 de woorden van de Joodse mysticus Baal Sjem Tov, “Vergeten is ballingschap, herinneren is bevrijding”. Hierop zou ik aanvullend willen zeggen: ook verzoening en vergeving kunnen bevrijden. Ik kom daarop straks terug. Maar eerst wil ik iets zeggen over de toestand van ontrecting, rechtsverkrachting en die vervolgens plaatsen tegenover het ideaal van de rechtsstaat.

Rechtsverkrachting

Dictaturen kenmerken zich niet zozeer door afwezigheid van rechtsregels. Bevoegdheden die ingrijpen in de rechten van burgers zijn er vooral anders begrensd dan in een samenleving als de onze. Er is vaak één leider met veel bevoegdheden die niet worden gedeeld of slechts aan een beperkte groep toekomen. Ik noem Hitler, Mussolini en Mao. Er is geen of weinig democratische controle op hantering van die bevoegdheden. Toezicht door onafhankelijke rechters op de uitoefening van die bevoegdheden ontbreekt geheel of grotendeels. Vaak worden bepaalde door ons als vanzelfsprekend ervaren uitgangspunten niet gedeeld. Het begint al met het eerste artikel van onze Grondwet: Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Dat was nu juist niet het uitgangspunt van de orde die met de bezetting over Nederland neerdaalde: Joodse medeburgers werden verstoten. Eén van mijn voorgangers als president van de Hoge Raad, mr. Lodewijk Visser, werd op 1 maart 1941 aan de kant gezet, uitsluitend omdat hij Jood was.¹ Een publiek protest van de zijde van de zittende leden van de Hoge Raad of van zijn adviseurs, het parket, volgde niet. Uiteraard met tegenzin aanvaardde men de maatregel. In een op mijn verzoek uitgevoerde studie zijn die en andere episodes uit de geschiedenis van de Hoge Raad uitvoerig uit de doeken gedaan.² De houding van de Hoge Raad stelde teleur en leidde tot het uiten van spijt en het blijk geven van diepe droefenis. De Hoge Raad, die als kathedraal van het recht had moeten functioneren, als hoeder van rechtvaardigheid, bleek niet opgewassen tegen de loodzware taak waarvoor de bezetting hem heeft geplaatst.³

¹ Corjo Jansen/Derk Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*, Boom, Amsterdam 2011, p. 95.

² Zie Corjo Jansen/Derk Venema, a.w.

³ Zie mijn toespraak bij gelegenheid van de presentatie van het boek van Jansen en Venema op 17 november 2011; zie onder toespraken op de website van de Hoge Raad.

De maatregelen tegen medeburgers die tot een verstoten groep, zoals de Joden, behoorden werden steeds strenger. Daar bleef het niet bij. Wat strafbaar was werd in de loop van 1943 niet meer alleen bepaald door de letter van de wet, maar ook door wat naar gezond rechtsgevoel strafwaardig was als het niet onder de tekst maar wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling viel.⁴ De rechterlijke controle op vervolgingsbeslissingen viel voor een deel weg. Een van de eerste dingen die de bezetter immers deed was het afschaffen van de mogelijkheid voor slachtoffers om te klagen over het niet vervolgen van degenen die hun iets hadden aangedaan. Dat betekende dus dat misdrijven, zoals mishandeling door Duitse soldaten of andere Duitsgezinde lieden, die door het onder invloed van de bezetter opererende openbaar ministerie niet werden vervolgd, niet aan een gerechtshof konden worden voorgelegd om te laten beoordelen of dat niet vervolgen wel op zijn plaats was. Bij verordening van 22 oktober 1940 werd die met de autoritaire staatsleer van de bezetter strijdige controlemogelijkheid opgeheven.⁵ Daarmee behoeften de vervolgingsautoriteiten dus geen rekening meer te houden.

Voorts schiep de bezetter ruimte voor de benoeming van nieuwe, Duitsgezinde rechters door, afgezien nog van het ontslag van Joodse rechters, de pensioenleeftijd van rechters met ingang van 1 september 1941 te verlagen van 70 naar 65 jaar.⁶ Een andere manier om Duitsgezinde rechters te krijgen werd gevonden door de invoering van het instituut van de vrederechtspraak, ingesteld om tegen NSB'ers gepleegde feiten te berechten.⁷ Artikel 17 van de huidige Grondwet bepaalt dat niemand tegen zijn wil mag worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent. Een vergelijkbare bepaling stond in de oude Grondwet. Die werd wel gezien als een waarborg tegen het creëren van speciale rechters voor bijzondere gevallen. Te denken valt aan regimes die behoefte hebben aan berechting van opstandelingen door -laten we zeggen- regerings-

⁴ Corjo Jansen/Derk Venema, a.w., p. 145. ,

⁵ Verordening 187 van 22 oktober 1940, Verordeningenblad 1940.

⁶ Verordening 130/1941, waarover Corjo Jansen/Derk Venema a.w., p. 97.

⁷ Verordening 165/1941, waarover Corjo Jansen/Derk Venema, a.w., p. 115-120 en G.E. Mulder, Schijn van recht, Arnhem 1995.

vriendelijke rechters. Het ontslaan van rechters en voor hen in de plaats je vrienden benoemen is wel een heel brute inbreuk op de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Het creëren van een nieuw gerecht is een in zekere zin elegantere oplossing maar is even desastreus in zijn effecten. Hier in Scheveningen was bij verhoren geweld de regel en er waren lijfstraffen, ook zonder aanleiding. Bij alle schijn die de bezetter hooghield van een rechtssysteem was een gevangene hier onderworpen aan volstreekte rechteloosheid.⁸ Dat gebeurde niet alleen hier. Tot slot van dit onderdeel over de rechtsverkrachting in de bezettingstijd noem ik ook de tenuitvoerlegging van gevangenisstraffen op mensonterende wijze in het kamp Erica in Ommen. De straftenuitvoerlegging in dit kamp werd als barbaars aangemerkt.⁹ In het Parool stond destijds de situatie in Ommen als volgt beschreven: *“De behandeling daar draagt geheel het karakter van mishandeling. De gevangenen worden door uithongering, eindeloze exercities en zware arbeid, maar vooral door ranselen en schoppen dusdanig gekweld, dat het verblijf van enkele maanden een gezonde man tot wrak maakt. Er zijn reeds erbarmelijke sterfgevallen voorgekomen.”*¹⁰ Gelukkig leidde dit tot protesten, onder andere door raadsheren van het Hof te Leeuwarden. In een arrest zeiden de raadsheren dat zij iemand (een gewone dief) die een gevangenisstraf van meer dan drie maanden verdiende toch tot minder veroordeelden, omdat hij als de straf langer dan drie maanden zou duren in Kamp Erica in Ommen terecht zou komen.¹¹ Straffen van kortere duur dan drie maanden werden niet in Ommen uitgezeten. Een veroordeling tot minder dan drie maanden had dus tot effect dat de veroordeelde niet naar Ommen werd overgebracht. Twee van de drie raadsheren werden vervolgens ontslagen.¹² Opnieuw een geval van pure rechtsverkrachting. De uitvoerende macht behoort rechters niet te ontslaan. De gegeven voorbeelden zijn slechts elementen van een orde die op fundamenteel verwerpelijke uitgangspunten was gebaseerd. Hier in het Oranjehotel in Scheveningen heerste ook rechtsverkrachting. Hier werden goede vaderlanders systematisch ontrecht.

⁸ Aldus Hans Goedkoop in zijn hier in 2013 uitgesproken rede.

⁹ Corjo Jansen/Derk Venema a.w., p. 134.

¹⁰ Zie H.L.C. Hermans, Om des gewetens wille, Leeuwarden 2003, p. 83.

¹¹ Hermans, a.w., p. 96.

¹² Hermans, a.w., p. 115-126.

De rechtsstaat

Hoe staat dit alles in tegenspraak tot de idee van de rechtsstaat, een begrip dat de laatste tijd gelukkig ook in het publieke debat nogal eens opduikt. We stelden vast dat de bezetter het fundamentele beginsel van gelijkheid van alle burgers in de staat niet respecteerde. Dat hij het beginsel opzij zette dat de wet en niet een vage notie als gezond rechtsgevoel leidend dient te zijn. Dat hij de rechter enerzijds van diens bevoegdheid tot controle op vervolgingsbeslissingen beroofde en anderzijds omzeilde door nieuwe Duitsgezinde rechters aan te stellen. Dat hij met het verbod rechters te ontslaan een loopje nam. Het zijn slechts enkele voorbeelden uit een reeks van maatregelen die, hoe keurig ook in verordeningen vastgelegd en daarmee in formele zin wetmatig, duiden op rechtsverkrachting, op ontrecting.

Tegenover die rechtsverkrachting staan de uitgangspunten van wat wij nu de rechtsstaat noemen en elders de *rule of law* wordt genoemd. Ik noem vier elementen. In de eerste plaats de onderworpenheid aan het recht. Die geldt voor iedereen. Niemand mag zich onttrekken aan het recht. Ook koningen, ministers, bestuurders en rechters vallen onder de wet. Dat is een belangrijk uitgangspunt dat ook verband houdt met de gelijkheid van ons allen. De Britse rechter Lord Bingham bracht dit beginsel eens grappig onder woorden door te schrijven: “*So, if you maltreat a penguin in the London Zoo, you do not escape prosecution because you are the archbishop of Canterbury*”¹³ Het is een wat bizar voorbeeld van Lord Bingham, voorheen een van de *Law Lords* van het Britse Hogerhuis. Het geeft de essentie echter goed weer. Niemand staat boven de wet. En als na de Tweede Wereldoorlog de tribunalen van Neurenberg en Tokyo gaan functioneren, dan wordt daarmee dit uitgangspunt nog eens onderstreept. Gelukkig is die gedachte, onderwerping van allen aan de wet, door de oprichting van nieuwe tribunalen, hier in Den Haag gevestigd, nog eens onderstreept. Straffeloosheid van daders van de meest ernstige misdrijven is niet meer het uitgangspunt. Zoals u wellicht weet zitten hier en nu, dus op dit terrein en op dit moment, mensen vast die worden berecht door een ander internationaal gerecht, het Joego-Slavië-tribunaal.

¹³ T. Bingham, *The rule of law*. Allen Lane, Londen, 2010, p. 4.

Ten tweede: Erkenning van fundamentele rechten van mensen, zoals vrijheid van meningsuiting, van godsdienst, van beweging, van leven is een volgend element van de rechtsstaatgedachte. Je mag niet zo maar worden opgesloten, bijv. omdat je iets doet wat de overheid niet zint, je mag zeggen wat je meent te moeten zeggen. De herdenking dit jaar van 800 jaar Magna Carta, het oeroude Britse vrijheidsdocument, bevestigt dit element van de rechtsstaat-gedachte.

Daarmee kom ik op het derde en ook heel wezenlijke element, dat van toegang tot de rechter. Het is mooi om op papier allerlei rechten te hebben, maar bij de onafhankelijke en onpartijdige rechter moet je zo nodig je recht ook daadwerkelijk kunnen halen. Dat betekent dat je rechters hebt die niet door de overheid worden aangestuurd, die steeds weer, elke dag opnieuw, je fris tegemoet treden, je een eerlijke kans geven. Die ook recht moeten bedelen aan ontheemden, gevangenen en gevaarlijke gekken, desnoods dwars tegen de publieke opinie in. Uiteindelijk zal hij daardoor meer vertrouwen genieten dan door mee te waaien met de heersende wind.¹⁴

En, als vierde pijler van de rechtsstaat: de scheiding van de machten in de staat. Daardoor ontstaat er evenwicht, zoals ook in bedrijven en andere organisaties intern toezicht wordt uitgeoefend om te voorkomen dat de een te veel macht naar zich toetrekt. De wetgever stelt de grote lijnen vast, het bestuur werkt die uit en past die toe en de rechter wordt geroepen in geval van conflicten of bij vervolging een onafhankelijk en onpartijdig oordeel te geven. Die gedachte van de machtenscheiding strekt er uiteindelijk toe ons aller vrijheid te garanderen. Daar gaat het om. Dat we in vrede met elkaar kunnen leven. Daarom moet niet het recht van de sterkste gelden, maar moet het recht sterk zijn.

Een herdenking als die van vandaag kan eraan bijdragen door de confrontatie met het onrecht van toen, dat we nog eens beter de grote waarde van deze vier elementen van de rechtsstaat beseffen. Herdenken, het woord zegt het al: opnieuw doordenken, is immers ook naar de toekomst kijken. De mondiale formulering van mensenrechten in het Handvest van de Verenigde Naties van 1948 staat in direct verband met de

¹⁴ Zie over dit thema ook Y. Buruma, Geen blad voor de mond, Amsterdam 2011, p. 33-54.

verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Het was en is een ook op de toekomst gerichte leidraad voor ons allen geworden. Dit nooit meer. Heel belangrijk is in dit verband het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 1950. Daarin zijn fundamentele rechten vastgelegd en is de toegang tot de rechter verankerd. Dit Verdrag waartoe ook het onrecht dat de gevangenen hier is aangedaan, heeft geïnspireerd, staat tegenwoordig onder druk. Regeringen die bepaalde beslissingen van dit hof niet willen accepteren en dreigen dan maar uit het verdrag te stappen. Dat baart veel zorgen. Dat maakt nog duidelijker dat we ook in het tegenwoordige Europa voortdurend alert moeten blijven. Sluipenderwijs, of heel boud kunnen mensenrechten of waarborgen daardoor op de tocht komen te staan. Een schrijnend voorbeeld van aantasting van de rechterlijke onafhankelijkheid maakte ik als president van de Hoge Raad enkele jaren geleden mee. In Hongarije -waar leider Orbán streeft naar een zogenaamde “*illiberal democracy*”- werd mijn collega András Baka aan de kant gezet, omdat hij zich kritisch over de regering had uitgelaten en waar de pensioenleeftijd van rechters, zoals de bezetter ook hier had gedaan, plotsklaps werd verlaagd. Ja waarom? Om van critici af te zijn en vrienden te kunnen benoemen.

Straks noemde ik al het belang van herinneren, ook zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog en bij 75 jaar Oranjehotel, van niet vergeten en van herdenken. Of misschien moet je zeggen dat juist na zeventig jaar het goed is de gebeurtenissen van toen weer in herinnering te roepen, omdat wellicht door het lange tijdsverloop signalen dat het mis gaat lopen met de rechtsstaat niet meer worden opgepikt. We begrijpen na zovele jaren van vrede misschien niet meer zo goed wat het betekent niet in vrede en in onvrijheid te leven. Dat besef moet levend worden gehouden. De rechtsstaat is geen vanzelfsprekendheid. De rechtsstaat is een verworvenheid. De donkerste perioden en de hardste lessen uit onze geschiedenis hebben daarvoor de basis gelegd. Voor het behoud van de rechtsstaat moeten we willen vechten.

Nu kom ik terug bij de woorden van de Joodse mysticus Baal Sjem Tov: “*Vergeten is ballingschap, herinneren is bevrijding*”. We dienen niet te vergeten. Dat lukt trouwens toch niet. Zoals Cees Nooteboom ooit schreef: herinnering is een hond die gaat liggen waar hij wil.¹⁵ Als we dan

¹⁵ Ontleend aan Wouter Veraart, *De passie voor een alledaagse rechtsorde*, Boom 2010, p.17.

spreken over herinneren, niet vergeten, over vergelden en over herdenken en over bevrijding, dan komt ook de vraag opzetten naar de verzoening.

Verzoening

Misschien is zeventig jaar na de bevrijding de tijd aangebroken nog iets meer werk te maken van verzoening. De laatste tijd duiken in het kader van de problemen waarmee de Europese Unie is geconfronteerd soms weer anti-Duitse, door de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog opgeroepen sentimenten op. Het is zaak niet daarin te vervallen, maar de opvattingen over de aanpak van de euro-crisis zo rationeel mogelijk te benaderen, niet bij voorbaat al een koppeling te maken tussen toen en nu. We moeten onszelf en anderen niet vastketenen aan het verleden. Men behoort de kinderen ook niet te straffen voor de fouten van de ouders. Het gaat bovendien niet aan de dochter of de zoon van de vader die behept was met nazi-ideeën verantwoordelijk te houden voor de foute daden van de vader.

En wie denkt bij dit thema van de verzoening dan niet aan de bevrijding van het op ongelijkheid gebaseerde en wrede apartheidsregiem in Zuid-Afrika. Nelson Mandela en Desmond Tutu hebben in het nieuwe Zuid-Afrika na de verschrikkingen van de apartheid de weg naar de bevrijding laten lopen via de Waarheids- en Verzoeningscommissie.¹⁶ Die weg liep via de waarheidsvinding en beoogde van meet af aan verzoening.¹⁷ Talrijk zijn de voorbeelden, ook elders, van mensen die ondanks de wandaden die hun zijn aangedaan, toch in staat bleken met de daders op redelijke voet verder te kunnen leven. Want daar duiden de begrippen verzoening en vergeving op.

Een uiterst aangrijpend en tegelijk hoopgevend voorbeeld van de kracht van verzoening en vergeving zag ik een paar jaar geleden in een voordracht van Jean Paul Samputu, een muzikant uit Rwanda.¹⁸

Hij sprak onder de titel *“Forgiveness - the unpopular weapon”*. Samputu vertelde dat in 1994, tijdens de Rwandese genocide zijn ouders, drie van

¹⁶ Zie bijv. Antjie Krog, *De kleur van je hart*, Olympus 2010 en Pumla Gobodo-Madikileza, *A human being died that night: forgiving Apartheid's Chief Killer*, London 2006.

¹⁷ Zie Veraart, a.w., p. 34-41.

¹⁸ De opname van deze TEDx-speech in het kader van de Hague Academy is te vinden op: <http://youtu.be/gRVifRXt1Mc>. Zie over de situatie in Rwanda Abram de Swaan, *Compartimenten van vernietiging*, Amsterdam 2014, p. 93-117.

zijn broers en zijn zus zijn vermoord. Toen hij na de gewelddadigheden weer in zijn dorp kwam wilde hij weten wat er was gebeurd, ook om er iets meer van te kunnen begrijpen. Van getuigen hoorde hij toen wie de dader was. De wereld van Samputu stortte compleet in: de moordenaar van zijn familie bleek zijn beste vriend uit zijn kindertijd te zijn. Samputu vertelde dat hij niet meer in staat was muziek te maken. Hij zag geen enkele waarde meer in het leven, gaf zich over aan drugs en drankmisbruik om de pijn te verdoven. Zijn leven bestond uit niet meer dan het wachten op de dood: *“I was waiting to die”*, zegt Samputu letterlijk. Op aandrang van vrienden die niet konden aanzien hoe hij wegwijnde, probeerde hij van alles. Hij bezocht reguliere dokters en *“witch-doctors”*, niets hielp.

Samputu zei dat hij uiteindelijk in zijn desperate toestand als laatste strohalm is gaan bidden. Met een houding die in het Nederlands misschien nog het best is te omschrijven als: ‘baat het niet dan schaadt het niet’. Samputu vertelde tijdens dat bidden een stem te hebben gehoord die hem zei dat hij alleen geheeld kon worden als hij de moordenaar van zijn ouders en broers en zus zou vergeven. Hoe moeilijk dat ook was: aan die stem heeft hij gehoor gegeven. Hij is teruggekeerd naar zijn dorp en heeft daar ten overstaan van de gemeenschap uitgesproken dat hij zijn jeugdvriend zijn misdaden vergaf.

Zo kwam hij weer in contact met die jeugdvriend. Dat resulteerde uiteindelijk erin dat ze samen door Rwanda zijn gaan reizen met de boodschap dat verzoening de enige manier is om te voorkomen dat de ene oorlog de andere opvolgt. Met de boodschap dat een *‘culture of revenge’* alleen maar meer ellende oplevert en vergeving daartegen een niet populair, maar veel krachtiger wapen is. *“Forgiveness is to leave from the prison of hatred.”*

Verzoenen en vergeven betekenen een breuk maken tussen verleden en toekomst: we gaan verder, abstraheren het verleden, laten het verleden niet eindeloos doorwerken, ook al zullen we het niet vergeten en dus blijven herinneren. Met verzoenen en vergeven doorbreken we de keten van wraakoefeningen, vergelding en eindeloze rancunes¹⁹ en maken we niet alleen voor de ander, maar ook voor onszelf ruimte voor de toekomst.

¹⁹ Valerio Massimo Manfredi, *De adelaar*, Amsterdam 2012, hoofdstuk IV, over Caesar.

In een variant op een uitspraak van de Leuvense oud-hoogleraar Burggraeve zeg ik: Met verzoening zet je een komma, geen punt.”²⁰

Slot

Een gevangenis is een plaats van overdenking, meestal overdenking van wandaden. Hun verblijf in onvrijheid doet de veroordeelden elke dag weer daaraan herinneren. Maar hier en vandaag herinneren we ons degenen die juist voor het recht opkwamen, die ons in de dagelijkse chaos van gebeurtenissen en overvloed aan informatie over wat er hier en elders in de wereld gebeurt herinneren aan de waarden van vrijheid en recht. Zo'n herdenking draagt bij aan het besef dat die waarden **van recht en van vrijheid** toen moesten worden bevochten en dat daarvoor als prijs met onvrijheid en zelfs vaak met de dood moest worden betaald en dat in die gevangenschap ook andere rechten werden aangetast. Hopelijk strekt die herdenking ertoe dat we vrijheid en recht nog meer gaan koesteren. Bescheidenheid in dit opzicht mag niet in de weg staan aan opkomen voor vrijheid en recht. Ik hoop dat dit jaar tijdens het even stil staan bij Doodencel 601 naast het verdriet dat u voelt die twee woorden - recht en vrijheid - in uw hoofd een rondedansje maken.

²⁰ Voordracht tijdens het zg. *EMERITIFORUM*, Forumgesprek nr. 82 over De moeilijke weg van vergeving en verzoening op 25 april 2013 te Leuven.